

Utseende och konstruktioner

Hur ser nu de fångstgropar, som döljer sig bakom dessa torra siffror, ut i dag — och hur har de sett ut, när de en gång användes? Hur har fångsten i systemen och i de enstaka groparna gått till? Och slutligen — när och av vem användes groparna?

Ett försök till svar på dessa frågor måste utgå från en analys av groparnas och systemens nuvarande utseende, varefter dessa förhållanden kan sättas i relation till de äldre litterära och historiska uppgifterna samt till terrängförhållanden och andra kultur-faktorer. Slutligen skall de svårlösta dateringsfrågorna kortfattat beröras.

För att beskriva groparna kan man använda skilda karakteristika såsom form, storlek, djup och konstruktionsdetaljer. De-

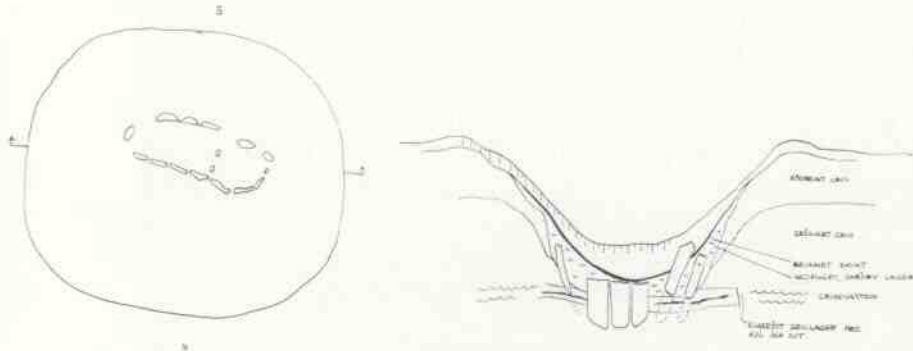
Det hör till undantagen, att fångstgropsystemen är så täta, att man ser mera än en eller två gropar samtidigt. Detta system vid Husås i Lit socken är inte bara ovanligt tätt utan har också sällsynt jämnstora och tydliga gropar.

taljerade bearbetningar har i dessa avseenden utförts på fångstgroparna inom fem jämtlandssocknar samt inom två angränsande socknar i Medelpad och Ångermanland (Aspås, Lit, Häggenås, Rätan, Hällesjö, Torp och Tåsjö). Samtliga dessa är belägna i skogslandet. Med en viss reservation för avvikelser i fjälltrakterna torde de dock vara representativa för landskapet och för mellersta Norrland över huvud taget.

Formen på dagöppningen är hos flertalet gropar rund eller närmast rund, men en viss, ehuru inom dessa områden föga utpräglad ovalitet är inte ovanlig. Den finns sannolikt på mellan $1/4$ och $1/5$ av groparna i skogslandet, men denna form verkar vara vanligare i fjällen. Formen kan dock inte anses som typbildande, eftersom skillnaderna ofta är små och samma konstruktioner uppträder både i runda och ovala gropar.

Storleken på diametern kan växla både inom samma lokal — även inom samma system — och mellan olika lokaler. Variationerna blir dock aldrig särskilt stora. Som normala gränsvärden kan i skogslandet 2,5 och 5 m anses, och ett stort antal gropar är mellan 3 och 4 m stora. Storleken kan ej sällan vara beroende av terrängens beskaffenhet, så att stenig terräng medför mindre gropar. Denna tendens är bl.a. tydlig i fjälldalarna. Omvänt finns dock goda exempel på stora gropar även i dylik terräng, medan de ibland kan vara mindre även i lättgrävd terräng. Några tydliga grupperingar kan alltså inte göras med ledning av storleken.

Detsamma gäller djupet. Detta är i högre grad än storleken beroende av groparnas raseringsgrad. Denna kan i sin tur bero av flera faktorer, framför allt deras ålder och hållfastheten i den mark, där de är belägna. Somliga gropar, som uppenbarligen måste vara mycket gamla, är så kraftigt igentorvade, att formen nu liknar en grund skål eller djup tallrik, medan många har distinkta former ända ned i botten. Mycket talar för, att groparna i flera typer av jordar håller sig ganska stabila, sedan eventuella träkonstruktioner ruttnat ned och en övertorvad brink med underliggande, naturlig rasvinkel bildats. Kraftigare igenrasade torde de främst bli i sandiga jordar, medan de håller sig bättre både i stenig morän och i siluområdets finare, mera vattenhållande moränfraktioner. Inom de tre förutnämnda socknarna i detta område låg t.ex. medeltalet för minimivärdena på groparnas djup inom varje lokal mellan 1 och 1,3 m och samma maximivärden mellan 1,4 och 1,8 m. Båda dessa värden är mindre i socknarna med urbergsmorän, men här söker också groparna gärna upp isälvsavlagringar och andra sandiga och moiga marker. Grundast är groparna ej sällan i fjälldalarna, där värden omkring 0,5 m inte är ovanliga. Å andra sidan finns exempel på gropar, som kan ha omkring 2 m djup eller mera.

Plan och profil av utgrävd fångstgrop med rektangulär sparkfälla av stående stavar i norra delen av Aspås socken.

Den vanligaste konstruktionsdetaljen är den vall kring kanten, som inga normala fångstgropar saknar, ehuru den ibland kan vara ganska otydlig. Denna har man givetvis erhållit ganska osökt genom att placera det uppgrävda materialet här. Vallerna verkar dock nästan alltid jämn och avsiktligt tillrättalagd. Den är nu givetvis helt övertorvad och har liknande vegetation som omgivningen. På plan mark är den vanligen jämn runt om, i regel 1—2 m bred och 0,1—0,3 m hög. I sluttningar lägges i stället hela eller större delen av materialet på nedsidan. Avsikten är tydligen att på detta sätt öka groparnas djupverkan. I en del fall kan man tydligt se, att vallarna är asymmetriska, d.v.s. högre och bredare på två diametralt motsatta partier än på de mellanliggande. Vanligen ligger de högsta partierna i dylika fall mitt för ändarna av de nedan behandlade bottenplanerna. Tydligen har man väntat sig djurens anloppsriktning från ett bestämt håll och utformat både botten och vall med hänsyn härtill.

Den konstruktivt intressantaste detaljen i groparnas nuvarande utseende är botten. På de kraftigt igentorvade groparna är naturligtvis i många fall sedan länge alla spår av bottenens ursprungliga utseende utplånade, men i förvånansvärt hög grad kan man ännu se rester av bottenplanet även i många relativt grunda gropar. Med ledning av bottenplanerna kan fångstgroparna i området

indelas i tre typer, av vilka åtminstone två med stor sannolikhet kan identifieras i äldre beskrivningar av de ursprungliga konstruktionerna.

Den ovanligaste typen är en kvadratisk botten, som också åtföljes av en tendens till fyrsidig avfasning av sidorna. Denna typ finns i några undantagsfall spridd i landskapet, av vilka de flesta ligger i ett stort system vid Klocka i Åre. Den är betydligt vanligare längre söderut, men den kan för närvarande inte med säkerhet förbindas med någon känd, ursprunglig typ av konstruktion.

Den vanligaste synliga bottentypen är det s.k. rektangulära bottenplanet. I kraftigare igentorvade gropar är detta synligt som en något försänkt ränna eller skåra eller som en ovalitet i botten. I välbevarade gropar får den däremot klart rektangulär form, som ibland uppvisar en kist- eller lådform. Den är i mätbara fall vanligen 1—1,5 m lång och 0,3—0,6 m bred. Ibland kan man iaktta, att bottenplanet tycks vara något djupare i ena änden. I undantagsfall kan man känna övermossade och förmultnade trärester i bottenplanets kant. Man kan också i stenbunden terräng se rester av att man kallmurat bottenkanterna i sten. Vid undersökningar har det också visat sig, att bevarade timmerrester efter en rektangulär kista kan finnas kvar. Både liggande timmerkonstruktioner och stående stavkonstruktioner är kända, men de förstnämnda har sannolikt varit långt vanligare. Det kan inte råda någon tvekan om, att de vanliga, typiska rektangulära bottenplanen härrör från dylika s.k. sparkfällor.

Avsikten med konstruktionen har varit att hindra ett djur, som gått ned i gropen, att ta sig upp igen. Den trånga sparkfällan, som vid användningen kan ha haft ett avsevärt djup, låste nämligen benen på bytet och hindrade också, att groparna sparkades sönder. Samtidigt kan djuret ha förblivit oskadat i muskulaturen, varför en väntetid på några dagar, innan gropen vittjades, inte haft någon betydelse för köttkvaliteten. Sannolikt kan en del djur ha blivit stående, tills de dött av törst eller svält. Den ovan nämnde hälsingeprosten O. J. Broman har från början av 1700-talet berättat, att sparkfällorna gjordes $1\frac{3}{4}$ —2 alnar långa och 1 aln breda och att groparnas övre sluttningar också var försedda med sluttande träskoning ned mot sparkfällan. "Med detta före-

Sandmoar är ett lämpligt terrängval för fångstgropar, och de har där gärna ett typiskt och tydligt utseende. På denna grop vid Österlångan i Aspås socken är vallen kring kanten högre i två riktningar (åt sidorna på bilden) mitt för bottenplanets ändar.

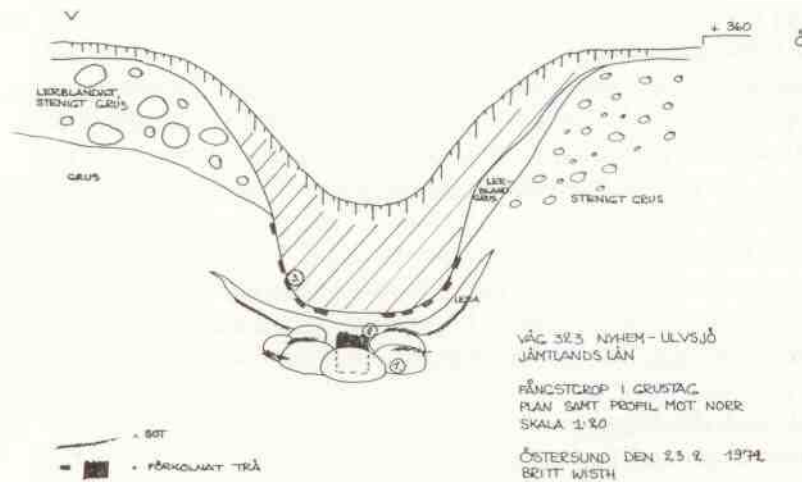
nämnda trängslet vid botten uträttades så mycket, att när Älgsdjuret faller där neder, varder det ståendes med alla fyra fötterna så nära tillhoppa, som de voro sammanbundna, och förmår intet slå eller bösta" tillägger han. Denna konstruktion synes däremot nu vara helt okänd i levande folktradition.

Den andra huvudtypen av bottenutformning är enklare. Dessa gropar har symmetrisk trattform med jämnt sluttande sidor mot en i extrema fall närmast punktformig botten. Ibland kan man i botten se en liten rund försänkning, omkring en halv m stor och någon dm djup. Dessa typiska gropar är stora och djupa och alltid helt runda. Det ligger dock i sakens natur, att denna typ av bottenutformning är betydligt svårare att följa, när gropen torvar igen än den föregående. Den är därför sannolikt betydligt vanligare, än man nu säkert kan konstatera, och ofta är bottenplanet mera obestämbart rundat.

Det förekommer inte sällan, att man träffar äldre, intresserade personer, som påstår sig ha hört av far- eller morföräldrar eller andra representanter för nu gångna generationer, att man använt spetsade pålar eller spjut i groparnas botten. Uppfattningen att dylika använts är vanlig även bland yngre meddelare. I ett undantagsfall i Borgvattnets socken har också vid okulär besiktning spetsade träpålar påträffats bevarade i fångstgropar. Det gäller två gropar, som ingår i samma system. I den ena fanns en påle med bevarad spetsning upptill, i den andra två, som var helt övermossade. Båda dessa gropar har rundade men ej särskilt distinkta bottnar. Även vid undersökningar har man i några fall påträffat rester av pålar i Jämtland, likaså åtminstone vid ett tillfälle i Femundtrakten i Norge. Såvitt känt har man icke kunnat konstatera, att dessa gropar haft rektangulär botten. I några kända fall har man också hittat järnspetsar i fångstgropar. Det är omvitnat, att dylika kan ha använts i spetsen av pålarna.

Även i 1700-talets litteratur är denna konstruktion rikligt be-
lagd. Den bästa beskrivningen ges av Nordholm, som dock ej anger form och storlek på gropen, vilket synes vara av mindre vikt. Den är däremot försedd med vall kring kanten och täckt av ett ordentligt trätak på ett ramverk av stockar, som är försett med ett rektangulärt hål i mitten. Under detta står flera spetsade stänger av torrgran. Rester av dylika trätak har också i minst två fall påträffats vid undersökningar, av vilka det ena är det norska exemplet, där också spjuten är bevarade. Det förefaller sannolikt, att groparna med rundat bottenplan ursprungligen genomgående haft denna eller liknande konstruktion. Botten har säkerligen därför i många fall ej varit särskilt distinkt utformad. Däremot kan enligt andra, yngre uppgifter också träskoning av väggarna ha förekommit. Av de litterära och traditionella uppgifterna att döma förefaller det som om denna typ skulle ha varit i bruk längre fram i tiden än den föregående.

Avsikten med spjuten eller pålarna har givetvis varit densamma som med sparkfällan, nämligen att hindra djuren att ta sig upp ur gropen. I detta fall har man dock uppenbarligen löpt risk, att köttet skulle skadas. Effektiviteten av en grop med spjut kan dock sannolikt ha varit väl så stor som hos en grop med sparkfälla. Förutom av den förväntade effekten kan valet av groptyp

Profil av utgrävd fångstgrop vid Ulvsjö i Nyhem socken med rest av påle i botten.

också ha påverkats av det planerade intervallet mellan vittjningarna och av den användning man i första hand ville ha av djuret. Med korta intervall kunde köttet bli användbart också i en pålgrop, och om t.ex. horn eller hud var ett huvudändamål med fångsten spelade det kanske mindre roll, om en del kött förstördes. Dessutom är det naturligtvis teoretiskt tänkbart, att gropstyperna kan ha skiljaktig kronologisk eller rumslig spridning och att valet mellan dem kan ha påverkats av praktiska och tekniska aspekter.

Om man bortser från de relativt få gropar, vars bottenplan har recenta skador, och de få undantagen med kvadratiska bottenar, kan man nu indela de jämtländska groparna i tre grupper: de med klart rektangulär botten, de med klart rundad botten och en mera obestämbart grupp. Av flera skäl är det sannolikt, att de sistnämnda groparna i det stora flertalet fall haft rundad botten. Inom de sju förutnämnda, bearbetade socknarna ligger den procentuella andelen gropar med rektangulärt bottenplan mellan 30 och 65 %, dock med vissa karakteristiska skillnader. Inom de tre rika socknarna i det centraljämtska siluområdet är andelen

med rektangulärt bottenplan mindre i systemgropar (30—35 %) än i enstaka gropar (37—55 %). I de övriga, mera spridda och fångstgropsglesa socknarna är andelen rektangulära bottenar större i systemgropar (58—65 %) än i enstaka gropar (32—49, i ett fall 61 %). De lokala traditionerna för fångstgropstyperna kan alltså ha växlat, men båda typerna finns företrädde över hela norra Sverige.

De båda groptyperna förekommer alltså både i system och i enstaka gropar. Det finns också talrika belägg för att de uppträder blandade med varandra i samma system. I undantagsfall synes detta vara helt planmässigt, såsom i ett litet, tätt system i Aspås, där varannan grop har rund och varannan rektangulär botten. I det ovannämnda systemet med pålgropar i Borgvattnet finns också rektangulära bottenplan med både sten- och träkistor. I stora system är det inte ovanligt, att rundade, djupa gropar ligger på de punkter, där systemet av någon anledning — oftast p.g.a. terrängen — ändrar riktning, medan flertalet på de rakare sträckorna kan vara rektangulära. Det är troligt, att det i pålgroparna var lättare att fånga djur med skilda anloppsriktningar, medan groparna med sparkfälla fungerade bäst, om djuret kom parallellt med denna.